

Cuprins

<i>Lista ilustrațiilor și tabelelor</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	11
<i>Harți</i>	14
Introducere	17
1. Experiența Imperiului Rus: evreii între integrare și excludere	43
2. Antisemitism recontextualizat: Basarabia în cadrul statului român	68
3. Năzuințe spre schimbare: lupta contra antisemitismului și integrarea evreilor în Transnistria sovietică	105
4. Sub atac: comportamentul civililor față de evrei în timpul Holocaustului în Basarabia	149
5. Evreii și vecinii lor în Transnistria ocupată	184
6. Argumentarea și exemplificarea diferențelor	237
<i>Bibliografie</i>	253
<i>Index</i>	269

Diana Dumitru

VECINI ÎN VREMURI DE RESTRIȘTE

Stat, antisemitism și Holocaust
în Basarabia și Transnistria

Traducere de Miruna Andriescu

POLIROM
2019

După cum argumentează Anna Shternshis, campaniile sovietice antireligioase feroce erau mai precaute când atacau iudaismul în materialele redactate în limba rusă decât în cele adresate exclusiv publicului evreu. Publicațiile în rusă vizau vorbitorii de rusă nu numai în contextul luptei contra clericalismului iudaic, ci și contra antisemitismului. Așadar, periodice precum *Bezbojnik (Ateul)* sau *Bezbojnik u stanka (Ateul la strung)* încercau să evite încurajarea antisemitismului religios, afirmând că iudaismul nu era mai rău ca alte religii. Susținând că „antisemitismul era un rău mai mare decât religia”, activiștii sovietici au evitat o portretizare prea critică chiar și atunci când ironizau sărbătorile religioase evreiești¹¹⁶. De exemplu, planurile elaborate de Secția de Propagandă și Agitație a Comuniștilor din Regiunea Odessa pentru evenimente publice contra sărbătorilor de Paște subliniau că „Paștele evreiesc, ca și cel creștin, are la origine sărbătorile de primăvară asociate cu primele munci de pe ogoare ale vechilor popoare de agricultori” și că mai târziu aceste origini au fost uitate, sărbătorile fiind explicate prin unele „evenimente de basm”. În plan se mai afirma că Paștele creștin „era întotdeauna momentul propagandei intensificate contra tuturor celorlalte confesiuni, având drept consecință execuții, persecutări și pogromuri”¹¹⁷.

Într-o manieră mai artistică, echivalența dintre creștinism și iudaism era reprezentată prin povestea *Babuška v brake (Bunica în căsătorie)*, care spune povestea a doi tineri comuniști ale căror bunici, una creștină și una evreică, creează probleme după nașterea primului copil al cuplului. Oripilați din cauză că nepoții lor nu prețuiesc tradițiile religioase, familia creștină îl botează pe băiat în secret, iar rudele evreiești îl supun circumciziei, pe ascuns. Planurile lor dau însă greș, deoarece copilul răcește la botez și e rănit în timpul circumciziei. În cele din urmă, băiețelul moare¹¹⁸. Totuși, în pofida sensibilităților menționate, campania împotriva iudaismului apela adesea la imagini vizuale deschise mai multor interpretări, oferind astfel posibilitatea perpetuării anumitor stereotipuri. Robert Weinberg argumentează că descrierea evreilor religioși în *Bezbojnik u stanka* folosește imagini antisemite standard – nasuri mari, buze groase, urechi supradimensionate, bărbi și păr unsuros – care „s-ar putea să fi avut un efect contrar eforturilor regimului de a combate antisemitismul”¹¹⁹.

Fără îndoială, fiecare religie a fost condamnată și portretizată ca un impediment pentru integrarea în noua societate. În 1921, o directivă de partid adresată tuturor organizațiilor regionale solicita „propagandă științific-educatională și antireligioasă” prin broșuri, pamflete, prelegeri, dezbateri, afișe, materiale cinematografice

116. Shternshis, *Soviet and Kosher*, pp. 150, 153-154.

117. DAOO, F. 7, op. 1, d. 1488, pp. 32-33.

118. DAOO, F. 7, op. 1, d. 1488, p. 151.

119. Robert Weinberg, „Demonizing Judaism in the Soviet Union during the 1920's”, *Slavic Review*, 67, nr. 1 (primăvara 2008), p. 124.

și fotografice, expoziții muzeale și piese de teatru satirice, cu scopul de a „elibera masele truditoare de prejudecățile religioase”¹²⁰. Campania din Transnistria a luat în vizor creștinismul, iudaismul și islamul, cam cu același avânt. Piesele de teatru satirice erau considerate deosebit de eficiente, ținând cont că aveau potențialul să placă maselor needucate. În timpul Paștelui evreiesc din 1923, în orașul Balta, predominant evreiesc, la cel mai mare cinematograful din oraș s-a jucat o piesă numită *Judecata asupra bătrânului Paște* (*Sud nad staruhoi Pasboi*). Conform relațiilor organizatorilor, atunci când în „procesul revoluționar” s-a pronunțat decizia că bătrânul Paște va fi trimis la un muzeu, iar doi dintre tovarășii săi vor fi trimiși „la muncă forțată, ca să învețe ce înseamnă să trudești productiv”, au izbucnit aplauze furtunoase¹²¹.

În același an, pregătirile antireligioase de Yom Kippur ale cluburilor comuniste din Balta au inclus prelegeri care explicau originea „științifică” a sărbătorilor religioase. Aceste măsuri vizau diverse grupuri precum funcționarii sovietici, angajații din domeniul medical, profesorii și lucrătorii din industria alimentară, transporturi, tăbăcării și alte ramuri meșteșugărești. Pentru tânăra generație a fost organizată o întâlnire specială la Palatul Tineretului, iar pentru școli și alte instituții pentru copii se recomandau „conversațiile” tematice. Un simulacru de „Proces de Ziua Ispășirii” (*Sud nad Sudnim dnem*) a fost planificat pentru Yom Kippur în Râbnița, Ananiev, Savran și alte colonii evreiești din regiune¹²². Seara antireligioasă de Yom Kippur de la unul dintre cluburile din Odessa a atras peste 1.000 de muncitori evrei¹²³. Toate acestea au avut un efect devastator asupra vieții spirituale a comunității evreiești, numeroase sinagogi fiind închise, iar liderii evrei, persecutați. În același timp, tinerii evrei deveniți mai seculari dădeau dovadă de o deschidere mai mare în privința integrării printre neevrei, iar creșterea procentului de căsătorii dintre evrei și alte naționalități din anii '20 și '30 era indiscutabil una dintre consecințele directe ale diminuării rolului religiei în societatea sovietică.

Spre afinitate între evrei și neevrei

Deși politicile sovietice menționate vizau în primul rând reprimarea actelor de antisemitism și demontarea stereotipurilor negative, noul regim a mers de fapt mult mai departe, adoptând abordări radicale, noi, în scopul refacerii relațiilor interetnice; printre aceste strategii suplimentare se numărau încercarea activă de

120. DAOO, F. 3, op. 1, d. 328, p. 15.

121. DAOO, F. 3, op. 1, d. 814, p. 19.

122. DAOO, F. 3, op. 1, d. 814, p. 8.

123. DAOO, F. 3, op. 1, d. 811, p. 34.

a atrage simpatia și sprijinul pentru evrei și reconstruirea imaginii lor în conștiința colectivă. Lupta, ca să folosim terminologia lui Jochen Hellbeck, s-a caracterizat prin numeroase practici de subiectivizare (*subjectivizing practices*): statul depunea un efort conjugat pentru a-i prezenta pe evrei într-o lumină nouă, pentru a dovedi că, atunci când li s-a dat ocazia, evreii au avut mare succes în agricultură, industrie și alte domenii netradiționale, având o contribuție însemnată în noua economie sovietică¹²⁴.

Strămutarea evreilor în sudul Ucrainei, începută în 1924, a fost însoțită de imaginile colectivelor agricole evreiești moderne, eficiente, care combăteau stereotipurile și prezentau un model atractiv al colectivizării¹²⁵. La fel, evreii erau reprezentați drept constructori glorioși ai socialismului în Regiunea Autonomă Evreiască; mesajul oficial evidenția că mulți coloniști proveneau din medii sărace și ar fi putut munci mai bine pentru viitorul comunist într-un mediu nou. Această idee apare într-un afiș care făcea reclamă la vânzarea unor bilete de loterie pentru a strânge fonduri pentru strămutarea evreilor în Birobidjan: „Să oferim trei milioane pentru a muta pe terenuri agricole și pentru a atrage în industrie noi mase de evrei săraci”¹²⁶. Unii dintre primii fotojurnaliști celebri sovietici (mulți dintre ei evrei) au idealizat ideea remodelării evreilor sovietici. În *Pravda*, *The USSR in Construction*, *Ogonek*, *Nași Dostijeniia* și în alte materiale tipărite, aceștia erau înfățișați „îmblânzind taigaua”, „lucrând pământul sau construind orașe”¹²⁷. Tema evreului care suferise în timpul Războiului Civil apărea periodic în discursul public. Povestea lui Lev Barschi „Întâlnirea”, publicată în 1940 în principalul jurnal literar din Moldova sovietică, descria distrugerea și violențele exercitate asupra evreilor din regiune de naționaliștii ucraineni ai lui Petliura. Povestea este spusă pe fundalul teme dominante a divizării crâncene a societății, cauzată de Războiul Civil¹²⁸.

Problema evreilor și a atitudinilor față de evrei a fost gestionată la cel mai înalt nivel oficial. În 1926, Mihail Kalinin, președintele Sovietului Suprem al URSS, a reacționat în ziarul guvernamental *Izvestiia* la scrisoarea unui sătean din Crimeea, care se plângea în legătură cu strămutarea evreilor în această regiune.

124. Hellbeck argumentează că bolșevicii aplicau politica esențialmente modernă a „subiectivizării”, a formării unor cetățeni conștienți care să se implice în programul de construire a socialismului din propria lor voință. Succesul acestui efort urma să fie garantat prin agitație politică, politici educaționale, programe de reeducare și alte măsuri – „Working, Struggling, Becoming, Stalin-Era Autobiographical Texts”, *Russian Review*, 60, nr. 3 (2001), p. 342.

125. Deken-Chen, *Farming the Red Land*, p. 200.

126. Weinberg, *Stalin's Forgotten Zion*, p. 36.

127. David Shneer, *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War, and the Holocaust* (New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press, 2011), pp. 64-83.

128. Lev Barschi, „Întâlnirea”, *Octiabria*, nr. 8-9 (1940).

În scrisoarea sa deschisă, șeful statului sovietic povestea despre oprimarea evreilor în timpul guvernării țariste și recomanda povestirea lui Vikentii Veresaev „Cu pașaport evreiesc”. Kalinin le amintea cititorilor că înainte de revoluție evreii nu aveau dreptul să dețină pământ, precum și de pogromurile din timpul Războiului Civil, remarcând că lipsa drepturilor evreilor și sărăcia „transformaseră un procent atât de mare din populația evreiască în revoluționari”¹²⁹. Kalinin dezvolta subiectul rezidenței: „[În societatea noastră] există opinia că evreii sunt un element venetic, că patria lor nu este unde ei trăiesc acum, ci în Palestina cea îndepărtată... Dar, în realitate, ei trăiesc de secole în zona rezervată locuirii evreilor și, în consecință, au aceleași drepturi ca restul populației”¹³⁰. Un an mai târziu, președintele statului sovietic a abordat din nou aceste aspecte într-o broșură intitulată „Chestiunea evreiască”¹³¹.

Discursul oficial privind chestiunea evreiască a fost potențat în zona dintre Nistru și Bug în timpul unor evenimente organizate la locul de muncă și în instituții de învățământ. De exemplu, în primăvara anului 1927 au fost organizate pentru muncitorii de la căile ferate din Bîrzula (Bârzula) o serie de discuții pe următoarele subiecte: (a) de ce oamenii de alte naționalități, mai ales evreii și polonezii, nu erau acceptați să lucreze la căile ferate în perioada țaristă? (b) ce anume este zona rezervată locuirii evreilor și pentru cine a existat? (c) pogromurile evreiești și Sutele Negre. Concomitent, în cluburile din Bîrzula și Golta au fost planificate prezentări publice pe subiecte incluzând „politici ale naționalităților în autocrația și antisemitism”, „istoria fragmentării de clasă a comunității evreiești”, „internaționalism și politici ale puterii sovietice vizând naționalitățile”, „proletariatul evreiesc și revoluția”. Aceste prezentări erau programate să fie însoțite de piese de teatru inspirate de „o abordare de clasă a problemei evreiești”¹³².

Scriitori, jurnaliști, educatori, artiști și alții au urmat direcția indicată de partid, introducând idei analoage în opera lor, prezentându-i pe antisemiți drept indivizi ignoranți și agresivi și laudându-i pe evrei și moștenirea evreiască. Mecanismele de propagandă complexe ale guvernului sovietic au asigurat transmiterea și consolidarea mesajului acestuia¹³³. În perioada interbelică, diverse agenții de stat i-au ridiculizat încontinuu pe antisemiți, au depus eforturi pentru a educa cetățenii neevrei vizând demontarea stereotipurilor și prejudecăților negative și au cultivat imagini pozitive ale evreilor drept membri „normali”, demni și devotați ai societății sovietice. Există multe astfel de exemple de reconstruire a imaginii evreilor în

129. Budnițki, *Arhiv evreiskoi istorii*, p. 159.

130. *Ibidem*, p. 159, n. 19.

131. Shternshis, *Soviet and Kosher*, p. 159.

132. AOSPRM, F. 49, inv. 1, d. 1108, f. 15.

133. Pentru o descriere teoretică și empirică a Uniunii Sovietice ca „stat propagandistic”, a se vedea Kenez, *The Birth of the Propaganda State*.

societate. În poezia sa „Oglindă nouă”, Alexandru Caftanachi, un tânăr poet moldovean din Transnistria, îi descria pe evrei ca stând cot la cot cu moldovenii și cu rușii, lucrând eroic în fabrici, pe ogoare și în livezi, ajutând la construirea noului stat proletar¹³⁴. Totodată, scriitorii evrei foarte apreciați, cum ar fi Pereț Markiș și Ițic Fefer au creat reprezentări convingătoare ale evreilor care se desprindeau de originile mic-burgheze și deveneau cetățeni cu drepturi depline ai federației socialiste¹³⁵.

În anii '20 s-au produs în jur de 40 de filme mute bazate pe teme evreiești. Unele, cum ar fi *Crucea și revolverul* (1925), au abordat subiectul acuzațiilor false conform cărora evreii ar fi ucis creștini. Altele, precum *Hirsch Lekker* (1927) și *Tragedia din Tripolie* (1926), evidențiau participarea evreilor la Revoluție și suferința îndurată în pogromurile din perioada Războiului Civil. Aceleași teme au apărut ulterior în filme în limba rusă precum *Cinci mirese* (1930) și *Niprul în flăcări* (1937). Alte filme i-au descris pe evrei drept socialiști progresiști. În general, regimul a folosit deliberat filmele pentru educarea țăranilor analfabeți și numeroase echipe înarmate cu proiectoare au fost trimise în zonele rurale. Evident, condițiile de călătorie erau dificile, proiectoarele se defectau adesea sau uneori locațiile disponibile nu erau suficient de mari pentru a face față interesului generat în rândul populației locale. Totuși, zeci de mii de țărani au reușit să vadă filme care altfel ar fi rămas inaccesibile. La mijlocul anilor '20, în jur de 1.500 de proiectoare erau folosite în acest scop. O echipă de difuzat filme din Siberia a raportat că într-o singură călătorie fusese în 15-20 de sate și organizase câte două vizionări în fiecare sat. Au estimat numărul privitorilor la aproximativ 5.000 de oameni la o călătorie¹³⁶.

Unul dintre filmele despre viața evreilor, *Cei aflați în căutarea fericirii* (1936), o melodramă având ca temă începerea unei vieți noi la Birobidjan, a avut un succes imediat, fiind laudată și de evrei, și de neevrei. Conform rapoartelor, cinematografele din Odessa erau pline când se difuza *Cei aflați în căutarea fericirii*. Un fost locuitor al Odesei își amintea că „filmul ne inebunea pe toți – ruși, ucraineni, moldoveni, germani. Lumea cânta cânteculele din film (compuse de popularul compozitor Isaak Dunaievski) și repovesteau glumele”¹³⁷. În mod remarcabil, *Cei aflați în căutarea fericirii* a ajuns chiar și în România. Un locuitor

134. Alexandru Caftanachi, „Fulgerarea”, *Octabrio*, nr. 5-6 (1932).

135. Mai multe detalii despre acest subiect în Gennady Estruikh, *In Harness: Yiddish Writers' Romance with Communism* (Syracuse, New York, Syracuse University Press, 2005).

136. Exemplul este din regiunea Irkutk, unde cu siguranță călătoriile erau mai dificile și durau mai mult în comparație cu Ucraina. A se vedea Kenez, *The Birth of the Propaganda State*, p. 221.

137. Anatolii Kozak, „Iskateli scias't'ia, ili vospominaniia ocevidča”, *Lebaim*, nr. 9, (2001). OGPU a investigat un plan al angajaților locali de a-și însuși o parte din încasările provenite din difuzarea filmului. DAOO, F. 7, op. 1, d. 1605, p. 167.

din Chișinău își amintea apoi că filmul a fost difuzat sub un nume mai puțin exuberant – *Emigrații*¹³⁸.

Satira și umilirea în public erau pe atunci foarte apreciate în Uniunea Sovietică ca metode educative. În spiritul lor, procese-simulacru ale antisemiților erau înscenate pentru public, abordând în mod îndrăzneț prejudecățile particulare ale acelei perioade. Un jurnalist american aflat în vizită la Kiev în 1932 a văzut o astfel de piesă, în care apărea o funcționară pe nume Raznocințeva acuzată că a spus: „Evreii au uitat deja ce este un pogrom, dar în curând va veni alt război și le vom aminti ce înseamnă să pui mâna pe guvernul Rusiei, pe pământuri, pe fabrici și pe tot restul”. Influențat de ideile ei, un țaran începe să se plângă că guvernul sovietic le dă pământuri, semințe și împrumuturi evreilor, pe când de la țaranii ruși nu face decât să ia. Procesul asocia antisemitismul cu contrarevoluția și burghezia, precum și cu ignoranța:

Raznocințeva: Nu știți oare că [evreii] umblă mereu să câștige bani ușor?

Avocatul apărării: Cât de bine cunoașteți vreun evreu?

Raznocințeva: Personal, cunosc foarte puțini. Îi evit mereu.

Procurorul: Ați citit vreodată vreun text despre evrei?

Raznocințeva: Nu m-a interesat suficient.

Piesa sugera că astfel de persoane îi pot corupe ușor pe cei care nu citesc presa sovietică; Raznocințeva și alți câțiva martori au confirmat cu toții că propriile lor idei antisemite nu se bazau pe informații rezultate din experiență. Chiar și șeful Raznocințevei, un evreu pe nume Kantorovici, ajunge la tribunal pentru că auzise afirmații antisemite făcute de angajații săi, dar nu a făcut nimic să le pună capăt. În cele din urmă, Raznocințeva e concediată și condamnată la doi ani de închisoare pentru „activitatea contrarevoluționară de incitare la antisemitism”¹³⁹. Evident, publicul trebuia să concluzioneze că pedepsirea comportamentului antisemit nu survenea doar în piesele de teatru.

Statul a acordat o atenție deosebită educării tineretului sovietic. O carte pentru copii, *Colhozul evreiesc* (publicată în 35.000 de exemplare), includea o scenă intitulată „Cocina dintr-un colhoz evreiesc”, în care se reprezentau un câmp verde sub un soare lucitor și mulți porci rozalii hrăniți de o tânără și de un bătrân cu barbă, iar în apropiere se afla un băiețel. Textul era acesta: „Stepa îl necăjea cândva pe Iașa: «N-o să iasă nimic. Vezi tu, bunicul Semen spune că evreii nu pot ara». Dar fratele mai mare al lui Stepa, Egor, nu este de acord cu bunicul ori cu Semen”¹⁴⁰.

138. Interviu cu Sarra Shpitalnik, 2004, Chișinău, disponibil la <http://www.centropa.org/biography/sarra-shpitalnik>, accesat la 28 august 2012.

139. Shternshis, *Soviet and Kosher*, pp. 164-165.

140. Stepan, Semen și Egor sunt nume rusești tipice, iar Iașa e un diminutiv de la Iacov, nume evreiesc comun.